

לשמותיו של הטעם שלשלת

המסירה על שבע תיבות השלשלת של כ"א ספרים, בכתיב היד השונים, אינה חורגת ממנהגה של המסורה בטעמי המקרא האחרים, שבדרך כלל אינם ננקבים בשמותיהם בהערוטיקה, ולשונה אף בשבע הללו בצמצום: "ז בטעמא". כלומר, אות המניין והמגדיר בלבד. יש שסימן הטעם – הסרטוט המדורג – תופס את מקום נקודת הקיצור על ראשה של אות המניין, ויש שהוא מסומן מעל מילת המגדיר, ובכך נגלה טפח, ונחשף הטעם שאליו כיוונה המסורה בלשונה הסתמית "ז בטעמא". ואולם כאשר המסורה מרחיבה את המגדיר, והיא נוקבת בשמו של הטעם, אין הוא, להפתעת המעיין, שלשלת,¹ כי אם, ברגיל, שם מלשונות רע"ם ורע"ד, כגון מרעימין, מרעימין ופסקין, מרעימין ומפסקין, מרעידין, וגם הצורה רעידין² – והם כולם על שום ניגונו המיוחד של הטעם, והדברים עתיקים.³

* הדברים, בעיקרם, נישאו בהרצאה בקונגרס התשעה-עשר של "הארגון הבינ-לאומי לחקר המסורה" (IOMS), בכ"ד בתמוז התשס"ה (31.7.2005), בירושלים, במסגרת הקונגרס העולמי הארבעה-עשר למדעי היהדות. יאתה התודה למר"ר פרופ' אהרן דותן, על שסייע בידי בקריאת תצלומי כתיב היד הבבליים, וביותר על תשובותיו המאלפות ועל עצותיו הטובות, שליוו את כתיבתי עד שנתגבשה לכלל הרצאה וממנה למאמר הזה.

1 שלא בהרחבת המגדיר נמצאו: (א) שלשא – כ"י מד' (ויקרא, עמ' 50; ס' 15657 במתכ"י), בחלק הביאור של סימן מס"ג, ויקרא ח, טו, לתיבות "וישחט" (לדיון מפורט בסימן ראה להלן סעיף 3). וראה כתיב שלשא במקום שישלא (=דרגה) אצל דותן, דקה"ט, א, עמ' 111, אפרט ב', לשורה 2. וייתכן ששלשא הוא שיבוש מן שלשלא. ראה (אמנם בכתיב ה"א בסוף התיבה) מחת"ג, עברית, עמ' 73: "השלישי דרגה והוא שלשלה". (ב) שלשלת – מ"ג ונציה, ויקרא ח, טו, בסימן מס"ג לאותו עניין, וגם הוא בחלק הביאור לסימן. נראה בעיניי שבשני המקורות הללו אין הביאור לסימן מעיקרה של המס"ג, אלא הוא תוספת מאוחרת, ועל כן אין לתמוה על הימצאות שלשא ושלשלת בהם.

2 והיא נקריה, פעמיים, במס"ק של כ"י וטיקן, אורבינאטי 2: (א) בראשית כד, יב (I), דף 12 ע"א, "ויאמר" (השלשלת בספק, ואין פסק): "ז בטע רעידין"; (ב) ויקרא ח, כג (II), דף 53 ע"א, "וישחט" | "ג קמ ז רעידין".

3 וראה בחור, טוב טעם, פרק ה; מכין חידות, יג]א (מציין לו קלמן, מכוא, דף לג ע"ב); בער,

במאמרי זה אעמוד על שמות נוספים לטעם שלשלת, שעד כה היו בבחינת דבר הסמוי מן העין.

1. קשי; מתעשנים

בכ"י ל (לְיַנְגֵּרד Eyr. I B19a), המחזיק את כל המקרא כולו, מצויות כל שבע תיבות השלשלת של כ"א ספרים, ואת כולן מלוות הערות מסורה. פעם אחת בהן, במס"ג לעזרא ה, טו, "וַיִּמְרָא־לָהּ", הורחב המגדיר על ידי מילה נדירה, והיא המונח קשי. והרי המס"ג בשלמותה (לצד מראי המקום, הערות המס"ק והמס"ג הנמסרות (שם):

ז בטע קשי וסימנ

1. ויתמה³ה | דלוט⁴ (בראשית יט, טז; מס"ק: ז בטע)
2. ויאמ³ר דהקרה נא (בראשית כד, יב; מס"ק: ז ראש פסוק בתור⁵)
3. וימא³ן דיוסף (בראשית לט, ח; מס"ק: ז בטע)
4. וישח³ט דתור כהנים (ויקרא ח, כג; מס"ק: ז בטע מרע⁶; מס"ג: ז בטע מרעיד⁷)

אמת, עמ' 3, מס' 7; ויקס, כ"א, עמ' 17, ושם, ההערות; דותן, דקה"ט, ב, עמ' 164-165, המונח מרעם; ג, עמ' 343 הערה 144.

4 בהערת המס"ג סומן הפסק רק ברמז הזה, אך בפנים של כ"י ל הוא מסומן בכל שבע ההיקרויות.

5 במהדורת תורה נביאים וכתובים Edidit R. Kittel, *Biblia Hebraica*³, Stuttgart 1937 Masoreticum curavit P. Kahle, שטטה סטייה הגונה מכתב היד, ויצר הערות בדיוק נמרץ, ולא כג"ע וייל, במהדורת בה"ש, שטטה סטייה הגונה מכתב היד, ויצר הערות מס"ק, ראה בסוגיית השלשלת, למשל, בראשית כד, יב (בה"ש, 1 [1969], עמ' 34), "וַיִּמְרָא־לָהּ": "צא יט מנה ר"פ ז מנה בתור וחד מן ז בטע מרעימין"; עמוס א, ב (בה"ש, 10 [1970], עמ' 25), "וַיִּמְרָא־לָהּ": "צא יט מנה ר"פ וחד מן ז בטע מרעימין בליש". (על המסורה של וייל במהדורת בה"ש ראה ביקורתו של י" ייבין "The New Edition of the Biblia Hebraica: Its Text and Massorah", *Textus* 7 [1969], pp. 121-123, דותן, אוצר, עמ' יב-יג. וראה להלן הערות 7, 8.)

6 אפשר לפענחו מרעימין (ראה ייבין, המסורה, עמ' 64, § 131, ה. טעמים), ויהא המונח כלשונו של כ"י ל² (ליהמן לתורה, לשעבר: קאהיר, גוטהייל 14; מסרנו הוא מסרן כ"י ל - שמואל בן יעקב; ראה ברויאר, מסורה, א, עמ' 1 ואילך; וראה להלן הערה 74), מס"ג, ויקרא ח, (כג1): "ז בטע מרעימין" (ברויאר, מסורה, ב, עמ' 475; שם בסוף הכותרת סומנה כוכבית [*] לציין, כשיטת המהדיר, שהניקוד או הטעמים כך הם במקור, אך, למרבה הצער, ברמזים הנדפסים אין לא ניקוד ולא טעמים). ואפשר לפענח מרע - מרעידין, על פי המס"ג למקום (וראה להלן הערה 7).

7 למרעידין ראה תנ"ך ליסבון: (א) מס"ק, בראשית לט, ח (דף 15 ע"ב), "וַיִּמְרָא־לָהּ": "ז בטע

5. ונבֿהֿלוֹ דִישְעִיָה (ישעיהו יג, ח; מס"ק: ז' בטע')

6. ויאִמַר דַעמוֹס (עמוס א, ב; מס"ק: ז' בטע')

7. ואמר לָה דַעזרא (עזרא ה, טו; מס"ק: ז' בטע')⁸

אם כן, מהו "קשי" זה שבכותרת המס"ג, ומה לו ולטעם שלשלת? דומה, שכ"י ש (ששון 507 לתורה) מושיט את התשובה.

על כל אחת משלוש תיבות השלשלת בספר בראשית – "וַיִּתְמַהֲמָהּ" (יט, טז; בתצלום כה"י, I, עמ' 18), "וַיִּאֱמַר" (כד, יב; שם, עמ' 28), "וַיִּמְאָן" (לט, ח; שם, עמ' 69) – אומרת המס"ק: ז' מתעשנים בטע'.

ומפרש ששר בעבודת הדוקטור שלו, שיוחדה לכתב היד הזה:⁹ "מתעשנים (=שלשלת)."¹⁰ ... במקורות אחרים 'מרעימין'.¹¹ את המונח 'מתעשנים' לא מצאתי בשום מקום. מובן המלה הוא 'היות חזק' להתחזק.¹² אין מובן זה אף לאחד מן השמות האחרים של השלשלת. "עכ"ל. ואכן גם לי לא נמצא "מתעשנים" במקורות השונים שבדקתי. ואולם המובן 'היות חזק' כְמוֹס, לענ"ד, במונח קשי, אשר בכ"י ל. אל קשי מזה, ומתעשנים מזה, אקביל את שְמוֹמֵן התלמוד הבבלי במסכת שבת, בסוגיית התקנתו של מאכל-בהמה בשבת. בדף קנה ע"א, כנגד לשון "רַפְיָכִי", נאמר "מה חרובין דאקושי אף שחת דאקושי",¹³ כלומר 'קשים'. ושם, בע"ב, כנגד

מרעידו"; (ב) ויקרא ח, כג (דף 99 ע"א), "וַיִּשְׁחָט" (I) מס"ק: ז' בטע' מרעידו"; (II) מס"ג: ז' בטע' מרעידו". וראה גם ויקס, כ"א, עמ' 17 הערה 35. וייל (בית צפורה, עמ' 85 [ב]), מס' 705, ויקרא ח, כג) הפך את הדל"ת של מרעיד למ"ם, השלים יו"ד נו"ן, ועמן את מילת ומפסיקין, ועל כן לשונה של כותרת המס"ג אצלו "ז' בטעמ' מרעימין ומפסיקין." (על דרכו של וייל בספרו זה ראה ביקורתו של ד"ש לוינגר, קרית ספר מז [תשל"ב], מס' 4735, עמ' 601–605; וכן עיני דותן, אוצר, עמ' יג.)

8 למס"ג לעזרא ולכותרתה אין זִכָּר אצל וייל, בית צפורה. הוא הבליעה בטבלות הקונקורדנציה שערך לרשימות המס"ג, החזרות ונשנות בכ"י ל (ראה שם, עמ' *24, הפריט העשירי), ובכך נשתוותה למס"ג "וַיִּשְׁחָט" (ויקרא ח, כג) אצלו. ולא זו אף זו: במהדורת בה"ש כל שבע ההפניות מן המס"ק אל המס"ג הן למס"ג ויקרא (שם, מספר 705), שכותרתה (לעיל הערה 7) משוחזרת ומטעה: "...מרעימין ומפסיקין". וכך ההפניה גם אצל מד' (בראשית), עמ' 117, בראשית יט, טז, "ויתמהמה", הערה b, וחבל.

9 ששר, ששון, עמ' 250.

10 וראה גם שם, עמ' 200.

11 וכתב ששר (שם, עמ' 250 הערה 4) בפירוט המקורות "כגון ל...", ונראה שנשמך על מהדורת בה"ש ר"ב בית צפורה, שְפָן הם הם הננקבים בכיבליוגרפיה שבעבודתו (שם, עמ' 337, 339), אך ראה לעיל הערות 6, 7.

12 ראה סוקולוף, ארמית א"י, עמ' 421 [א], הערך "עשן" (המביא את לשון המס"ק של כ"י ש להדגמת בניין אתפעל/אתפעל).

13 ערוך, א, עמ' רסא [ב], הערך "אַקוּשָא"; שם, ז, עמ' רכנ [ב], הערך "קש". סוקולוף (ארמית

"רַפְּיָי", "מה דלועין דאשוני אף נבלה דאשוני"; וגם אלה 'קשים'. על אקושי, המקביל לאשוני, אוסיף שתיים: (א) את חילוף הנוסח בע"א עצמו: בכתבי היד של התלמוד, מינכן ואוקספורד, לא "חרובין דאקושי", אלא "דאשוני".¹⁴ (ב) חילוף נוסח אחר, הנוגע לענייננו, וגם הוא במסכת שבת (סה ע"א). הדפוס אומר: "כל מידי דאקושא" וגו' (=כל דבר שקשה), אך גרסתו של כ"י אוקספורד "כל מידי דקשי".¹⁵ וקודם שנבוא לסכם את ממצאינו מן הגמרא, עוד יש לנו להזכיר: השורש אש"ן הוא תולדה של השורש עש"ן, ונעשו מקבילים, כעדות המילונים השונים,¹⁶ ומשמעם אחד: 'היות חזק וקשה'. ובכן, מן הגמרא על נוסחיה עולה: אקושא שווה קשי; מקביל לאשוני (שווה *עשוניא). מכאן נוכל לומר, שאף המסורה כן, והמונח קשי בכ"י ל מקביל למתעשנים בכ"י ש, ומתוך הקבלה זו תתבאר הערת המס"ג של כ"י ל, "ז בטע' קשי", כך: שבע תיבות בטעם חזק, והוא לשון נאות להגדיר בו את עצמת ניגונה של השלשלת.¹⁷

2. רובה

על שני מונחי החוזק, קשי ומתעשנים, ראוי להוסיף שלישי, רובה, והוא אמור בשלשלת המשרתת – זאת חסרת הפסק – של ספרי אמ"ת. המונח הזה בא בכ"י א (כתר ארם צובה), במס"ג למשלי א, ט, לַיֵּיתָן. וזה לשון כותרתה:

ח שישלן ברובה ולא פסקן¹⁸

- בבלית, עמ' 160 [ב]) מביא לצד הערך "אַקוּש", צורת "עַקוּש", אך אין אצלו עדות כלשהי לאישוש כתיב עי"ן.
- 14 ראה דק"ס, ז, דף קצ ע"א (עמ' 379), הערה ר (מציין לו קאהוט, ערוך, א, עמ' שיט[ב], הערך "אַשָּׁן = אַשְׁיָן"). גרסת בעל "הערוך": דאשינא, ואצל ר' חננאל דאשיני (ראה פירושי רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד, מהדורת ד' מצגר, ירושלים תשנ"ה, עמ' שי).
- 15 ראה דק"ס, ז, דף ע ע"א (עמ' 139), הערה צ (מציין לו קאהוט, ערוך, א, עמ' רסא[ב], הערך "אַקוּשא").
- 16 כגון י' לוי, אוצר לשון התלמודים והמדרשים, א, ברלין-ווינא ה'תרפ"ד, עמ' 179 [א], הערך "אַשָּׁן, אַשָּׁן (= עַשְׁוֹן); סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 172 [ב], הערך "אַשָּׁן, אַשְׁיָן".
- 17 למונח חוזק עצמו, המביע את עצמת הקול, ראה מחת"ג, עברית, עמ' 91-92, על הטעם פור (מציינת לה א' גרבל, "שיטות חלוקת התנועות אצל המדקדים העבריים ומקורותיהן", לשוננו יז [תשי"א], עמ' 79). ועוד ראה מחת"ג, עברית, עמ' 76 (מציין לה מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח, עמ' 62 הערה 1). והשווה גם דברי קלנימוס, תשלום [יט, א], על נגינת הטעם קרני פרה.
- 18 המס"ג מפרטת את שמונה ההיקריות. בפנים של כ"י א לא נמסרו עליהן הערות מס"ק. ייבין (כא"צ, עמ' 350) מביא את המס"ג בשלמותה, אך אין הוא מפרש את לשון "ברובה" שבכותרתה. הנוסח אצל ויקס (אמ"ת, עמ' 94 הערה 2, על פי מס"ק כ"י ארפורט וכ"י

פתרון רובה לשון חוזק מסתייע מתוך השוואה לנאמר בהערות המסורה ובספרותה הקדומה על התי"ו הדגושה¹⁹ של לשון בְּתִים ב"תרי טעמי",²⁰ ושל הכתובים "וַיִּשְׁמְעוּ תַלְעוֹלִים" (יהושע ח, כח);²¹ "וַיִּגְבְּרֵא אֶלָּךְ תַּלְתֵּהוֹן" (דניאל ג, כג),²² כגון

ד' תוין מתקריי' ברובא²³

ד' דגש ברובא²⁴

ה' תוין דגשי' בחוזק²⁵

אינ בתיו נקראת בחוזק²⁶

אוקספורד 96) 'ח' שלשלן דלא פסקין". ואצל בער (אמת, עמ' 36, סימן ג, על פי "הקדמת היידנהיים לתהלים של"ו") 'ח' שלשלן דלא פסקין". ויקס (אמ"ת, עמ' 95) משער, שהשלשלת המשרתת טעם מאוחר הוא, משום שהיא פורעת את החלוקה הדיכוטומית. וחזוק להשערתו הוא מוצא בהיעדר מס"ג לפירוט היקריותיה. אך המס"ג של כ"י א שפרטות בה שמונה תיבות השלשלת הריהי ראהי לסתור מקצת דבריו.

19 ראה דותן, דקה"ט, א, עמ' 15–16, ושם, מקורות; ג, עמ' 312, הערות 50–60; מחת"ג, עברית, עמ' 110; C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897 [repr. with a Prolegomenon by H. M. Orlinsky, New York 1966], pp. 266–267, ושם, עמ' 266 הערה 1; א' אלדר, תורת הקריאה במקרא: ספר הורית הקורא ומשנתו הלשונית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 76–77, פרק שישי: "תי"ו נדגשת בחוזק", ושם ספרות נוספת.

20 (1) "וּבְתִים" (דברים ו, יא); (2) "בְּתִיו" (דברי הימים א כח, יא); וראה יהב"י, עין הקורא, דפים א ע"ב – ב ע"א (שמות א, כא: "בְּתִים"); פרמ"ס, עמ' 350 הערה 3; ייבין, כא"צ, עמ' 144–145, מס' 13; וראה להלן הערה 25.

21 E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. by A. E. Cowley, Oxford 1910, p. 37, §20g; ייבין, כא"צ, עמ' 56, מס' 15; ייבין, המסורה, עמ' 245, §446.

22 התי"ו השנייה. ההטעמה מונח בתיבתו של הזקף. ראה מנחת שי למקום; ייבין, כא"צ, עמ' 170, מס' 7. וראה להלן, הערה 24.

23 ראה גימ"ס, III, עמ' 352 [ב], טעמים, 17§. 24 ראה כ"י קימברגי, ספריית האוניברסיטה, Add. 1753/2 (ס' 17508 במתכ"י), מס"ג לדניאל ג, כג, לתיבת "תַּלְתֵּהוֹן" (על כתב היד ראה תורה נביאים וכתובים⁵ *Biblia Hebraica*, 18: מגלות רות שיר השירים קהלת איכה אסתר, Stuttgart 2004, General Introduction, p. xxiv [סימנו שם: [M⁵]).

25 ראה מ"ג נוציה, מס"ק לדברי הימים א כח, יא, לתיבת "בְּתִיו" (מציין לה דותן, דקה"ט, א, עמ' 15); וראה פרמ"ס, עמ' 34 הערה 5, 386 הערה 2.

26 ראה ס' דרכי הנקוד והנגינות המיוחס לר' משה הנקדן, מהדורת ד"ש לאווינגר, בודאפעשט תרפ"ט, עמ' 22.

מהקבלת הלשונות הללו מתחוויר, שברובה משמעו 'בחוזק', והערת המס"ג של כ"י א, "ח שישלך ברובה ולא פסקן", תתפרש: שמונה תיבות שלשלת מנוגנות בחוזק, ואין עמן פסק. עד כאן לשונות חוזק האמורים בשלשלת.

3. זקיף שידיא

בכ"י ש מצוי שם יוצא דופן נוסף, המוסב על הטעם שלשלת, והוא "זקיף שידיא". יכולנו לבאר אף כאן לשון חוזק: שידיא מן השורש שד"י, הקרוב אל שד"ד,²⁷ ואז יהא משמעו של זקיף שידיא 'ניצב בחוזק', כלומר, מוטעם בטעם חזק, עיקרי.²⁸ ואולם מוטב בעיניי לפרש את שידיא שבצירוף הזה שם טעם מסוים, כפי שיתלבן ויובהר להלן.

זקיף שידיא נקרה בכ"י ש, בסימן מס"ג לשלוש תיבות "וישחט" בספר ויקרא פרק ח. מקומן בראש הפסוק, החי"ת שלהן קמוצה, אך טעמיהן שונים: רביע, אתנח, שלשלת. הערת המס"ג נמסרת על תיבת השלשלת (ויקרא ח, כג; בתצלום כה"י, I, עמ' 214), וכך היא אומרת:

וישחט ג קמצ בקריה וסימנ

רביעא ישיבא זקיף שידיא

ומבאר ששר בעבודתו הנזכרת:²⁹ בסימן שלוש צורות סבילות במשקל קטיל,³⁰ ויש

27 ראה ר' דוד קמחי, ספר השרשים, מהדורת ה"ר ביזנטאל ופ' לברכט, ברלין 1847 (ד"צ ירושלים תשכ"ז), טור תשמב (עמ' 371ב), הערך "שדד". על שימוש מיוחד של תשדיר הערבי, הבא לציין הארכה של תנועה והדגשתה, ראה דותן, דקה"ט, ב, עמ' 210, לשורה 7; ג, עמ' 363, הערה 11 (המציין לד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א, ירושלים תשי"ז, עמ' 240 הערה 4).

28 ועוד יש לתת את הדעת: (א) לדברי המלמד לתלמידו "אָתְפֶּזוּ" – הזודקף, שמשמעו הָאָרֶךְ בְּמִתְגָּ או בטעם (ראה ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 196, ושם הערה 3); (ב) ללשון העמדה ואקפה, הנופל לא רק על הגעיה, אלא גם על הטעם העיקרי בתיבה (ראה דותן, דקה"ט, ב, עמ' 189, לשורה 9: "געיא"). וגם זאת: אפשר שרק יד המקרה כאן, אך מן הראוי להזכיר את היקרותם של זק"ף ושד"י יחדיו. ראה ערוך, ח, עמ' כטא], הערך "שד": "בס"ג דפ' דיני ממונות (סנה' ל'): זה שמיעא לי עילויוכו דשדיתו דקלי זוקיפו להו. ס"א רמיתו דקלי כלומר בעלי קושיות ותירוצים אתם".

29 ששר, ששון, עמ' 247, "אתנחתא"; 248, "זקיף".

30 שם, עמ' 198 הערה 9.

כמין חרוז. ³¹ רביעא רומזת הן לשם הטעם רביע (ויקרא ח, טו) ³² והן לפעולה רביעה; ³³ ישיבא ³⁴ מזכירה את המנוחה, האתנחתא (שם, פסוק יט); זקיף שידיא הוא הסימן לשלשלת (שם, פסוק כג). זקיף לדברי ששר הוא כמונח זקפא, שבהערת המס"ק, הנמסרת אף היא על תיבת השלשלת: "יא זוג מן כ בחד עינין קדמ רביע ותינ זקפא". ³⁵ ומתוך שהוא נסמך על דבריו של ויקס הוא מבהיר, שזקיף וזקפא אמורים בשלשלת, מפני שתפקידה כתפקיד הסגול, ³⁶ והסגול תפקידו כתפקיד הזקף. ³⁷ ועוד הוא מוסיף, שבמערכת הטעמים הבבלית נקרא הטעם המקביל לסגול שיריא, ³⁸ וייתכן, הוא משער, שלפני בעל המסורה היה כתוב "זקיף שיריא", שלדבריו הוא "זקף מסוג סגול (=שלשלת)", אך נתחלפו לו לבעל המסורה דל"ת ורי"ש. ³⁹ ועוד הוא מעיר, ⁴⁰ שלא רק במערכת הבבלית שיריא אלא גם בטברנית, והוא מציין להיידנהיים, האומר על הסגולתא: "ויש שקורין לו שרי". ⁴¹

- 31 שם, עמ' 247, "אתנחתא".
- 32 שם, עמ' 249, 251.
- 33 באומית מקביל השורש ית"ב ליש"ב העברי, אך ששר אינו מעיר דבר על הצורה בכתיב שיי". ואולם ראה דבריו (שם עמ' 205) על מסרן כתב היד, שלא חש ב"עבריותם" של שמות הפעולה הנזכרים בהערות המסורה.
- 34 ועוד ראה ששר, שם, עמ' 198 הערה 9; רשב"ץ, מגן אבות, דף נה ע"ב; וראה גם קלונימוס, תשלום [יט, ב].
- 35 בתצלום כתב היד, I, עמ' 214. וראה ששר, ששון, עמ' 247–248. ראה גם או"א, § 227; פרמ"ס, עמ' 357[ב]; גימ"ס, ט 234.
- 36 ששר, ששון, עמ' 248 הערה 3, מציין לוויקס, כ"א, עמ' 85. וראה להלן הערה 65.
- 37 ששר, ששון, עמ' 248 הערה 4, מציין לוויקס, כ"א, עמ' 86; וכן הוא אומר (ששר, ששון, עמ' 218 הערה 2): "הכוונה לטעם זקף".
- 38 ששר, שם, עמ' 248 הערה 5, מציין לייבין, קטע, עמ' 105. וכן, וייל, שמות, עמ' 117. אך ראה דיוקם של וייל, בראשית, עמ' 94; דותן, מסורה, טור 1423; ירקוני, בן-בויאעא, עמ' 189 הערה 5; שושני, בבלי, עמ' 30.
- 39 מסרן ש קפדן מאוד, ובדקדקות רבה הוא נוהג לסרטט את סימן הרפה על האות דל"ת בהערות המסורה ובסימניה, כדי להבחין בינה לבין האות רי"ש. על כן ספק בעיניי, אם לנוכח מלאכתו הדייקנית כל כך אפשר לתלות בו את השערת החילוף ר < ד. ולא זו אף זו: מדבריו להלן יתברר שכתוב שידיא בדל"ת עיקר הוא, ואותו יש לפרנס.
- 40 ששר, ששון, עמ' 248 הערה 5.
- 41 היידנהיים, משה"ט, דף ז ע"א (ההפניה אצל ירקוני, בן-בויאעא, עמ' 194 הערה 4: "משה"ט דף ג, עמ' ב" שגויה). ועיין גם קלונימוס, תשלום [יח, ח צד ב]: "ואף שהקדמונים הרגילו בקצתם שמות נרדפים מכל מקום שמתו שמותם כפי המורגל אצלינו במחוז איטאליאה. ונרדפים אצלם הם טרחא וטפחא שהם דבר אחד. ... וסגולה ושְׁרִי דבר אחד": שד"ל (הליכות, עמ' 23): "והנה השם הזה [שרי] נשאר עדיין (אצל הספרדים) לנגינת הסגולתא"; אליהו גאנם

עד כאן ביאורו של ששר, ועיקרו: זקיף שידיא הוא זקף מסוג סגול – שיריא בבלי (=שלשלת). אני מבקשת להציע פירוש מונחים אחר.

וראשונה, למונח זקיף. לסימן שתי מקבילות מהלכות: האחת ארמית,⁴² "רבע ליה ותב⁴³ ליה וקם ליה",⁴⁴ והאחרת עברית,⁴⁵ "ישן יושב"⁴⁶ עומד"⁴⁷. כנגד זקיף נאמרים בשלשלת קם הארמי ועומד העברי, והם ממונחיה של המסורה, ועמם קאם, קים, סלק או סליק,⁴⁸ בבואה לציין טעמים עיליים, ניצבים על התיבה, גם מפסיקים (ולאו דווקא זקף) וגם משרתים, ביחס לטעמים תחתיים, מפסיקים ומשרתים כאחד,⁴⁹ שכינויים יושב, יתיב, נחת או נחית וכדומה.⁵⁰ לפיכך יתבאר זקיף טעם עילי, ניצב על התיבה, והוא ביחס לרעיו בסימן: האתנח, שהוא תחת, והרביע, שאמנם עילי הוא, אך עקב צורתו והרביצה הטבועה בעצם שמו אין לשונות עמידה שבסימני המסורה נוהגים בו, וכינויו בסימניה, כגון יושב, רובץ, דמוף.⁵¹

- (ספר טעם ודעת, סוּסָה תרפ"ו, עמ' נז): "סגולתא... ויש שקורין אותה סגול או שרי כפי מנהג המדינה". וראה גם אוולד, עברית, עמ' 284, § 99. וראה להלן הערות 70, 99, 100.
- 42 ראה יהב"י, עין הקורא, דף יג ע"ב (ויקרא ח, טו); וכגון כ"י של תורה, קאהיר, גוטהייל 18, מס"ג, ויקרא ח, טו (ס' 40163 במתכ"י). על כתב היד ראה י"ש פנקובר, "כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיהו מישראל בן עוזיאל (כתב-יד ק3)", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 49–74.
- 43 לצורה ותב, בשימוט היר"ד, במקום יתיב, ראה ק' לויאס, דקדוק ארמית בבליית, ניו יורק תר"ץ, עמ' 172; י' קוטשר, "מחקרים בארמית הגלילית", מחקרים בעברית ובארמית, בתוך ז' בן-חיים, אהרן דותן וגב"ע צרפתי (עורכים), ירושלים תשל"ז, עמ' קעט.
- 44 לשון הסימן בכ"י וטיקן, אורבינאטי 2, מס"ק, ויקרא ח, טו (II, דף 53 ע"א), "רבע ותב וקם", בשימוט הכינוי החזור ליה.
- 45 ראה יהב"י, עין הקורא, דף יג ע"ב (ויקרא ח, טו); פרמ"ס, עמ' 192 [ב], "שחט" (מציין לו ששר, ששון, עמ' 247), וכן פרמ"ס, טעם, עמ' 353 [ב], האות "ש"; גימ"ס, ש 316§.
- 46 לשון הסימן בתנ"ך ליסבון, מס"ק, ויקרא ח, טו (דף 99 ע"א) "ישן שוקב עומד".
- 47 ראה פרמ"ס, מונחים, עמ' 6 [א], "ישן", 10 [א], "עומד". ועיין ביאורו של הסימן אצל מבין חידות, עמ' קט [א], ויקרא ח, טו (מציין לו קלמן, מבוא, דף כו ע"א). וראה להלן הערה 51.
- 48 ראה פרמ"ס, מונחים, עמ' 9 [א], "נחית" (ובו גם "קאם"), 9 [ב], "סלקי ונחת" (וכן, גימ"ס, ט H. Hyverant, "La Lange de la Massore", *RB* 13 (1904), p. 536; 14 (1905), p. 228§ 232 – המונחים זקיף וסליק; ייבין, כא"צ, עמ' 346, מס' 4 "קים"/"מלרע"; גימ"ס, ח 466§ (עמ' 506 [א]), לשמות כו, ח "קאים"/"יתיב"; וראה גם ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק, ירושלים תש"ה, עמ' 129; ר' משיח, "מערכות מקבילות של מפסיקים בטעמי המקרא: בעיות במחקר", לשוננו ס (התשנ"ז), עמ' 15 (וכן משיח, מקבילות, עמ' 15). וראה להלן הערה 51.
- 49 וראה ירקוני, בן-בויאעא, עמ' 195 הערה 4, המציינת לפרמ"ס, עמ' 375 הערה 4.
- 50 ראה פרמ"ס, מונחים, עמ' 6 [ב], "יתיב", עמ' 9 [א], "נחית". וראה לעיל הערה 48.
- 51 ראה פרמ"ס, מונחים, עמ' 6 [א], "יושב", 11 [ב], "רבע"; גימ"ס, ח 452§ (עמ' 501 [ב]), לבראשית כא, יד ("תנופה"/"רבץ"); שם, ח 489§ (עמ' 520 [ב]), לדברים יא, יז ("רביע"/

ועוד זאת: בכתב יד ש עצמו צורת זקיף נוספת בסימן מס"ג לשני פסוקים (שמות יד, כא; יד, כז; בתצלום כה"י, I, עמ' 133)⁵² שאין בהם הטעם זקף כלל, ובו היא ניגודה של "רְכִינ":⁵³ "אֲזַל רְכִינ וְחֹזֵר זִקִּיף"⁵⁴ כלומר הֶלֶף רְכִינ וְשָׁב זִקִּיף: "מִשֶּׁה... וַיֹּלֶף" (שמות יד, כא) – במונח, שהוא טעם תחתי; "מִשֶּׁה... וַיִּשָּׁב" (יד, כז) – באזלא, שהוא טעם עילי.⁵⁵

4. זקפא; דרגה (= שלשלת); שישלא דלעיל; שלשלת מלעיל ויִתֵּר על כן: השלשלת של כ"א ספרים קרויה במסורה, במפורש, זקפא. כך בכתב יד של תורה מן המאה השתים עשרה,⁵⁶ בכותרת המס"ג הנמסרת בספר בראשית לט, ח, על תיבת "וַיִּמְאָן". והנה המס"ג כנתינתה בכתב היד (למראי המקום נלוות הערות המס"ק שם):

י בטע בזקפא וסימ

1. ויתמהמה (בראשית יט, טז; מס"ק: ז בט בק(ריא))
2. הקרה נא (בראשית כד, יב; מס"ק: ז בט)
3. וימאן דיוסף (בראשית לט, ח; מס"ק: ז בט)
4. וישחט (ויקרא ח, כג; מס"ק: ז בט; ה)
5. ונבהלו (ישעיהו יג, ח)
6. מציון (עמוס א, ב)
7. וַאֲמַר לָהּ | (עזרא ה, טו)

"קים"; "יושב"/"עומד"; = שם, ס 342); שם, ח 489 § (עמ' 520[A]), לדרבים כב, כב ("קאם"/"דמוך"). וראה לעיל הערה 47.

52 הסימן הזה מצוי גם בחלק מרמזי המס"ג לשמות לו, ט (לו, טו; בתצלום כה"י, I, עמ' 184), שכותרתה: "ד' זוגין מן תרי"י בחד עינין קדמיה נגד ותנינה אזל" (ראה ששר, ששון, עמ' 244, 245), אך כאן הסימן בא בלי ניקוד, והכתיב זקף, בלי יו"ד.

53 ראה גם סוקולוף, ארמית א"י, עמ' 181[A], הערך "זקף".

54 לניקוד חטף-סגול במילים רְכִינ וְזִקִּיף, ושווא פשוט בחי"ת וְחֹזֵר, ראה ששר, ששון, עמ' 218, ושם הערה 3. את ניקוד הקו"ף בסגול בשתי היקרויות זקף שבכ"י ש לא עלה בידי לפרנס. גם דבריו של ששר (שם, עמ' 198, 211–220, 213) לא סייעו לפתרון, וצ"ע.

55 ששר (שם, עמ' 296) מבאר את הסימן ביאור אחר. "רכין" – הכוונה, כנראה, לזרקא הנראית כרוכנת" (שמות יד, כא: "יָדוּ"י" – "זקף" – "נראה שהכוונה לגרש, הזקוף" (שמות יד, כז: "יָדוּ"י"); וסיוע לו, כגון גימ"ס, ח 466 § (עמ' 505[A]), לשמות יד, כא; יד, כז): "וסימ' זג זרקא גרש".

56 כ"י סאנט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr. II B 19, בכתובה מזרחית מרובעת (ס' 62826 במתכ"י).

על פי הטעמת הפנים של כתב היד, בארבע היקרויות התורה, והטעמת "נְאָמַר לָהּ",⁵⁷ האחרונה בתיבות הרמז, אין ספק: הכוונה לשלשלת ועמה פסק. ואכן השימוש במונח זקפא בהערת המס"ג הזאת מתיישב היטב עם הידוע לנו מן הדקדוק של הסורית המזרחית וממחברות התיג'אן. בדקדוק הזה הִזְקַפָּא (הקמץ) קרוי גם שישלא דְלַעִיל.⁵⁸ והנה, כך אומרת מחברת התיג'אן העברית על השלשלת:⁵⁹ "הדרגה והיא הנקראת שלשלת"⁶⁰ בזמן שהיא למטה תחת התיבה הוא משרת ובזמן שהוא למעלה הוא שר". והשר, המפסיק העילי, נקרא ברשימת השרים שמפרטות שתי המחברות, העברית והערבית כאחת,⁶¹ שלשלת מלעיל, כנגד הסורית שישלא דלעיל. על כן קרוב להניח, שמערכת הטעמים הטברנית שאלה מן הדקדוק הסורי את זקפא, על המשמע של שמו האחר, כמצוי בהערת המס"ג שלפנינו: "ד' בטעמא בזקפא" – ב"שישלא דלעיל". כלומר שבע תיבות בטעם, והוא שלשלת עלית, ביחס לדרגה – השלשלת התחתית.

אם כן, שיתוף השם זקפא⁶² – טעם עילי בסתם,⁶³ או טעם עילי מסוים, ביחס לטעמים תחתיים – הוא הסיבה למניית השלשלת עם תיבות הזקף בהערת המס"ק "יא זוג... קדמ' רביע' ותני' זקפא", שנשען עליה ששר בביאורו,⁶⁴ ולא כדבריו של ויקס על הערת המסורה הזאת,⁶⁵ האומר כי משום שהמסורנים היטיבו להבין,

57 על הטעמתו של הצירוף המוקף "נְאָמַר לָהּ" כנגד הטעמתן של התיבות "נְאִיאֲמַר לָהּ" (נחמיה א, ג), בטעמים זקה-סגול, ראה שד"ל, שלשלת, עמ' 99-100.

58 ראה סגל, סורית, עמ' 33 (מציין לו דותן, דקה"ט, ג, עמ' 344 הערה 151); ועוד ראה ויקס, אמ"ת, עמ' 18 הערה 43; א' בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה, טו, עמ' [7201א], הערך "שְלִשְׁלֹת", הערה 1. (על זקף במשמע קמץ בהערות המסורה ראה ארנטרוי, מסורה, עמ' 69-70; דותן, ניצנים, עמ' 31, ושם הערה 30; רייך, משוררים, עמ' 84-86.)

59 מחת"ג, עברית, עמ' 76 (מציין למחת"ג ומביא את דבריה דותן, דקה"ט, ג, עמ' 343 הערה 151).

60 ראה גם נוט, ניקוד, עמ' 128 (מציין לו ויקס, כ"א, עמ' 25, מס' 3, "דְרָגָא").

61 מחת"ג, עברית, עמ' 77; מחת"ג, ערבית, עמ' 28 הערה 4 – נוסח כ"י ספריית הבודליאנה באוקספורד, Opp. Add. 4° 158.

62 ועוד יש להעיר: טעמים טברניים שצורתם כשלשלת משמשים לציון זקף, פור וגרשיים בקטע גניזה של נביאים ראשונים ותרגום יונתן בניקוד בבלי פשוט מלא (ראה ייבין, בבלי, א, עמ' 136: אב 66. בצ. סוג II, ושם הערה 7).

63 ראה ירקוני, בן-בויאעא, עמ' 83, המונח "זקף", ושם הערות 3, 5, 6.

64 לעיל, הערה 35.

65 ראה ויקס, כ"א, עמ' 86. וראה גם ירקוני, בן-בויאעא, עמ' 85; י' בן-דוד, "הטעמים זקף, סגולתא שלשלת", מחקרים בלשון ב-ג (התשמ"ז): לאבא בנויד במלאות לו שבעים וחמש שנה, עמ' 340; משיח, מקבילות, עמ' 118, ושם הערה 184; שושני, בבלי, עמ' 110 הערה

שהשלשלת – ממירת הסגול – מקבילה, כמוהו, לזקף, הם ראו למנותה עם תיבותיו. לא בחשבונות של כוח פיסוק, הקבלה ותמורה דרכה של המסורה בקיבוץ התיבות המוטעמות אל סימניה.⁶⁶ שיטת האיסוף שלה היא צורנית-חיצונית מְעַמַתת, ובלשונה הצירורית-הפיוטית (כגון כ"י ש, מס"ק לבמדבר יד, ו, "ויהושע בן-נון"; בתצלום כה"י, II, עמ' 307; הניסוח שונה מניסוחה של המס"ק הנזכרת, אך העניין אחד): "יא זוג מן ב ב בעינין דמי חד זקף קומה וחד רביע לתהומה". ולשון זקף קומה בוודאי יפה הוא לציין את השלשלת העילית, הניצבת על התיבה, ביחס לטעם הרבוץ.

ונשוב אל מסורת ש. ועתה למונח שידיא, שלהשערת ששר, כאמור, במקורו הוא שיריא, ונתחלפו לו לבעל המסורה דל"ת ורי"ש.

"יבין במאמרו "קטע מחיבור מסורתי בבלי למקרא ולתרגום אונקלוס" אמר על הטעם שיר, אשר זיהה בקטע הבבלי:⁶⁷ "נראה אפוא בכירור, שסימן הטעם ≠ ('חצי שיי")⁶⁸ הוא 'שיר' הוא הטעם שיריא, שרי, המקביל לסגול טברני".

ואולם סוקולוף במילונו לארמית הבבלית כתב בערך "שיריא", שייוחד לשם הטעם הבבלי הזה: "האטימולוגיה אינה ידועה".⁶⁹ מכאן, שאף על פי שציין בְעֶרְכוֹ למאמרו זה של ייבין, הוא לא חיבר, כמוהו, בין שיריא לבין שרי, שפן האטימולוגיה של שרי הלוא ידועה היא: השורש שר"י, ומשמעו, כמקובל: 'חֻזָּה', 'מְתִיר'.⁷⁰

62. ועוד עיין או"א, הצד הלועזי, עמ' 47, מס' 227; פרמ"ס, עמ' 353 הערה 5; גימ"ס, IV, עמ' [448]ב-[449]א [ט 234]. וראה לעיל הערות 36, 37.

66. ראה רייך, משוררים, עמ' 85–86.

67. במסורה לדברים לג, ב. ראה ייבין, קטע, עמ' 105, 140.

68. שלזינגר ("טעמי אמ"ת וטעמי כ"א ספרים", כתבי עקיבא שלזינגר: מחקרים במקרא ובלשוננו, ירושלים תשכ"ב, עמ' 80 הערה 7), מתוך השוואה למנהגם של סופרים בכתיבתם לקצור שיי", אל"ף ועוד, אומר על הכינוי חצי שיי", שטבעו שפנייר (טעמים, עמ' 63 הערה 2): "לדעתי אין היעדרו של קו אחד מצדיק את הכינוי 'חצי'". ונראים דבריו מאוד, ולא כשושני, בבליית, עמ' 29 הערה 46. במאמרי נקטתי שיי"ן קטועה, כלשונו של הר-זהב, דקדוק, עמ' 401.

69. ראה סוקולוף, ארמית בבליית, עמ' 1140]ב].

70. ראה קלונימוס, תשלום [יט, א]; J. M. Japhet, *Die Accente der heiligen Schrift*, Frankfurt a. M. 1896, p. 36 n. 33; אידלזון, הנגינה, עמ' 95; הר-זהב, דקדוק, עמ' 401. ייתכן שמקורו של שרי בשְרִיָא שבדקדוק הסורי, ובו הוא מציין סופו של דיבור. ראה ויקס, כ"א, עמ' 17 הערה 27; סגל, סורית, עמ' 135, מס' 23; דותן, דקה"ט, ג, עמ' 339 הערה 80. שד"ל (הליכות, עמ' 23) מעלה השפעה סורית אחרת – רְבִצָא [e=], וקושר את שרי לתנועת הניקוד צירי (מציין לו אוולד [עברית, עמ' 90 הערה 1], מתוך שהוא חולק על דבריו). וראה לעיל הערה 41, ולהלן הערות 99, 100.

עופר בספרו על המסורה הבבלית לתורה העיר על שיד – כתיב דל"ת – המצוי, לצד שיר, בקטע שפרסמו ייבין,⁷¹ ועל שיד⁷² ושדיא,⁷³ הבאים במסג' בכ"י ל⁷⁴, בזה הלשון: "אפשר שצורה זו [בדל"ת] היא חלופת הגייה של השם [שיריא] ולא טעות מעתיקים גרדא".⁷⁵

הדברים על "האטימולוגיה שאינה ידועה" מכאן ועל "חלופת ההגייה" בין דל"ת לרי"ש מכאן הם שעוררוני לשוב אל תצלומי כתבי היד ואל הערות המסורה שבהן שיריא, ברי"ש. לפניי היו שבע היקרויות שנתפרסמו במחקרים השונים ברי"ש,⁷⁶ אך בתצלומי כתבי היד⁷⁷ מצאתי, שרק אחת מהן היא ברי"ש ודאית.⁷⁸ על כן, עם הרחבת מציאת הצורות בדל"ת שוב אין ספק בעיניי, שכתוב דל"ת – שדיא – עיקר.

- 71 במסורה לדברים כט, א. ראה ייבין, קטע, עמ' 140. ושם (עמ' 107) כתב: "שיד הוא בוודאי 'שיר'; וכן שם (עמ' 144, הערה באפרט [טז]): "שיד צ"ל: שיר".
- 72 "וכל שוד" (שמות טז, [1]: "אָחַת"). ועליו אומר ברויאר (מסורה, א, עמ' 335 הערה 5): "צ"ל: שיר – שיריא. שהוא הטעם הבבלי המקביל לסגול".
- 73 "דהוא שדיא" (שמות כח, כג[1]: "טַבְּעוֹת"). ולדברי ברויאר (שם, עמ' 380 הערה 2): "בשיריא (כצ"ל, הטעם המקביל לסגול)".
- 74 ראה גם כתב יד של תורה עם תרגום ר' סעדיה גאון, Eyr II CI (ל⁷⁵), מסג', שמות כח, כג, "טַבְּעוֹת": "ועשית שתי טבעות דהוא שדיא" (ס' 69089 במתכ"ן; על כתב היד, זמנו ומסרנו, שמואל בן-יעקב – מסרנם של כ"י ל וכ"י ל⁷⁶ [לעיל הערה 6] – ראה עופר, עיבוד, עמ' 190). עופר (שם, עמ' 193 הערה 16; בבלי, עמ' 206 הערה 6) ציין להערת המסג' הזאת, אך מדבריו לא נחבחר לי, אם קרא שדיא – בדל"ת, אם שריא ברי"ש.
- 75 עופר, בבלי, עמ' 206 הערה 5, אף על פי שכאן כתב "צ"ל שיריא"; וכן שם, עמ' 17: "בטעות: שדיא".
- 76 (1) גימ"ס, III, המסורה מצ'ופוט קאלי, עמ' [א]227 [א] (=עופר, בבלי, עמ' 206, מס' 11, [א]450, שמות כה, יב, "הָאָחַת"): "כל שיריא האחת"; (2) גימ"ס, III, המסורה מצ'ופוט קאלי, עמ' [א]246 [א] (=ייבין, קטע, עמ' 106; עופר, בבלי, עמ' 206, מס' 11, עמ' 320 הערה 17, עמ' [ב]531 [ב], דברים א, כא, "לָךְ"): "ושיריא וסיחפא וסוף פסוקא"; (3) ירקוני, בן-בויאעא, עמ' 83 הערה 8 ("זקף"), 189 ("שלאחריו"), 194 ("שיריא"), מסג' שמות כח, כג ("טַבְּעוֹת"): "ועשית שתי טבעות דשיריא" – הערת המסג' הזאת נעלמה מעיני עופר, עיבוד, עמ' 193 הערה 16; (4) וייל, בראשית, עמ' 89 (=עופר, בבלי, עמ' 205, מס' 11, [א]410, בראשית כ, ד, "יַאֲמַר"); "ויאמר ניג ושיריא"; (5) וייל, בראשית, עמ' 93 (=עופר, בבלי, עמ' 206, מס' 11, [א]412, בראשית כב, ד); "ביום השלישי ב' בשיריא"; (6) וייל, שמות, עמ' 82 (=ייבין, קטע, עמ' 106; עופר, בבלי, עמ' 206, מס' 11, [ב]430, שמות טז, לג, "אָחַת"): "וכל שיריא וכל סיחפא וכל סוף פסוקא"; (7) ייבין, קטע, עמ' 105, 140 (דברים כט, א: "אֱלִיָּהִם"): "...שיר".
- 77 (1) כ"י סאנט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה Eyr. II 1549, דף 7a (ס' 70594 במתכ"ן); (2) שם, דף 14a; (3) כ"י שלמה בן-בויאעא לתורה, סאנט פטרסבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה Eyr. II B17 (ל⁷⁸); (4) ייבין, אוסף, א: תורה, II, לוח 414; (5) ייבין, שם, לוח 415; (6) ייבין, שם, לוח 391; (7) ייבין, שם, לוח 438.
- 78 "כל שיריא האחת" (שמות כה, יב). ראה לעיל מס' (1) בהערות 76, 77.

השורש שד"י משמעו 'זרֹק', וְשֵׁם הפעולה שְׁדִיָּא = שְׁדִיָּא, 'זריקה', הוא, לסברתי, שם הטעם זרקה.⁷⁹ אם כן, השי"ן הקטועה במערכת הטעמים הבבלית אינה קיצורו של שרי או שיריא, אלא היא קיצור מן שיריא, והמשמע 'זרקה'.

5. זרקין מסלסלין; מסולסל ברתוקה

בכתב יד בבלי מטוברן מב3 (פטרופוליטאנוס לנביאים אחרונים, משנת 916 למנינם (EvT I B3),⁸⁰ בהערות המסורה לשתיים משבע תיבות השלשלת של כ"א ספרים, הנקרות בספרי נביאים אחרונים, משמש שם הטעם זרקה,⁸¹ ולא, כצפוי, אחד משמותיו הנודעים של הטעם שלשלת.

והרי פרטיה של הטעמת הפנים של כתב היד בשתי ההיקרויות הללו והערות המסורה המוסבות עליהן:

(א) תיבת "זִבְחָה־לְרִ" (ישעיהו יג, ח)⁸² – (1) הטעמת הפנים של כתב היד: שלשלת טברנית והטעם הבבלי שי"ן, שהוא, כאמור, קיצורו של שיריא; פֶּסֶק אין.⁸³
 (2) הטעמת תיבות השלשלת הנפרטות במס"ג: שלשלת טברנית בלבד, והיא סורטטה, כדין, מעל להברת הטעם; (3) לשון המס"ק: ז' בט מסלסלין זרקין כולהון ריש פס"ג⁸⁴ (4) ולשון החיתום של המס"ג, בהיפוך הסדר: הלין כלהון ר"פ זרקין מסלסלין.⁸⁵

- 79 לזרקה מלשון זריקה ראה דברי המדקדק מנחם בירבי שלמה, בעל "אבן בוהן" (נשלם בשנת 1142), והם נעתקו בחיבור "תוכן עזרא" (כ"י מילאנו, ספריית אמברוזיאנה A. 186 inf, דף 113ב [טור לח], שורות 15–16; תצלומו ביד; וראה ויקס, כ"א, עמ' 19 הערה 43): "שיני לו זרקא כעין אגמון כן ו. הוא זורק את הברת המלה אל הטעם השיני"; רשב"ץ (מגן אבות, דף נה ע"ב): "ויש נגינה גדולה והיא כמי שזורק דבר א' לאחוריו ומחזירו וקורין אותו זרקא" (מצייין לו אידלזון, הנגינה, עמ' 103–104); הר"זהב (דקדוק, עמ' 402, מס' 11): "על שם זריקת הקול בנגון"; וראה גם ויקס, כ"א, עמ' 19, מס' 8. דותן (מסורה, טור 1454) מבאר זרקה מלשון זריקה בשתיים: (א) אפשר על שום תנועת היד המלווה את ניגון הטעם; (ב) אפשר על שום אופן ביצועו המוזיקלי. ועוד ראה זק, סוד, עמ' 122, 126, 129, 133.
- 80 על כתב היד ראה ייבין, בבלי, א, עמ' 37–40, 184–186. על אופייה של מסורתו ראה פינסקר, מבוא, עמ' 123; קאלה, מזרח, עמ' 178; ייבין, בבלי, א, עמ' 185.
- 81 גרין (סימני הטעמים, עמ' 406 הערה 1) כתב: "השמות הנוספים לשלשלת הם: מרעים או זרקא מסלסלא"; וראה גם דותן, דקה"ט, ג, עמ' 343 הערה 146.
- 82 כ"י מב3, דף 11a.
- 83 הסבר לחסרון הפסק מעלה, לשיטתו, פינסקר, ל"ק, עמ' לה הערה 6; הנ"ל, מבוא, עמ' 20.
- 84 וראה גם שטראק, פטר, עמ' 04; גרין, סימני הטעמים, עמ' 401 הערה 1.
- 85 וראה פינסקר, ל"ק, עמ' לה הערה 6. ושם כתב: "ועל הגליון התחתון: ז' בטעמא מסלסלין

(ב) תיבת "וִיאֲמַר" (עמוס א, ב) 86 – (1) אשר להטעמת הפנים: (I) ויקס רואה בסרטוט הזה את השלשלת המקורית. חמש הנקודות, הניצבות זו מעל זו, הן, לדבריו, טבעותיה של שרשרת תלויה ועומדת; 87 ונלווה עמה הטעם הבבלי שייך, ואין פסק. (II) כאן המקום להבהיר, שבקטע גניזה 88 מן הרובד הבבלי הקדום הטעמתה של תיבת "וִיאֲמַר" (עמוס א, ב) שייך בבלי לבדו. 89 (2) ולהטעמת תיבות השלשלת שמפרטת המס"ג: (I) ארבע פעמים קודם השייך הבבלי לשלשלת הטברנית, פעמיים השלשלת קודמת, ופעם אחת סורטטה רק שלשלת טברנית. (II) מקום שני הסימנים הוא מעל הברת הטעם. (III) בתיבות הללו גם ניקוד בבלי מועט, בעיקרו ניקודה של הברת הטעם. (3) לשון המס"ק ולשון חיתומה של המס"ג אחד הוא: וְרִפְּ בַחַד טַעַ זְרָקִין וּמְסַלְסִין. 90 הניסוח, הפעם הזאת, בתוספת וייך החיבור: זְרָקִין וּמְסַלְסִין. את המונח בַחַד טַעַם נראה לפרש כאן בְּפֶה הטעם, ולא כפינסקר, שהלך אחר הטעמת הפנים המעורבת, 91 אמר עליה "אותן הן תיבות הן באמת מן המלות שבאות בתרי טעמא בתיבותא", 92 וכיאר: "מנגנין ב' הנגינות יחד". 93

האם מבעד לסרטוטיה של הטעמת הפנים מעל תיבות "ונבהלו" ו"ויאמר", ועם הערות המס"ג על גוּנִי ניסוחן, ניקודן והטעמתן, בוקעים ועולים גמגומי לבו של המסרן במעבר מן השיטה הבבליית אל הטברנית? לדאבוני אין בידי תשובה נחרצת. מכל מקום, ויקס בנספחו לשיטת ההטעמה הבבליית, שנתייסד על אדניו של מב3, אמר: 94 שמו של הטעם שלשלת בשיטה הבבליית צריך להיות שרי מסלסלא, ולא זרקא מסלסלא, כלשונה של המסורה. אבל בְּשָׁל שייגונם של המסרנים המאוחרים,

זרקין כולהון ריש פסוקא ויתמהמה ויאמר דהקרה נא... הלין כולהון זרקין מסלסלין – מכאן טטעה, ואיחד את המס"ק עם המס"ג; וראה גם פינסקר, מבוא, עמ' 19–20.

86 כ"י מב3, דף 189a.

87 ראה ויקס, אמ"ת, עמ' 18 הערה 43.

88 כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, Heb. d. 64, fol. 5v: יואל ד, יג – עמוס א, יא (ראה ייבין, אוסף, ב: נביאים, III, לוח 141: אב10).

89 ראה שושני, בבליית, עמ' 91, דוגמה (1); 110, דוגמה (2).

90 וראה גם גרין, סימני הטעמים, עמ' 401 הערה 1.

91 על הטעמתו המעורבת של כתב היד ראה שושני, בבליית, עמ' 7 הערה 3, 289, 324.

92 פינסקר, ל"ק, עמ' לה הערה 6.

93 פינסקר, מבוא, עמ' 20.

94 ראה ויקס, כ"א, עמ' 143, ושם הערה 2. פינסקר (מבוא, עמ' 19, ג) מכנה את הטעם סגולתא מסולסלתא, ובעקבותיו שטראק, פטר' (מאחורי דף 225a), הטעמים, מס' 10; הר"זהב, דקדוק, עמ' 401.

שלא ראו בשרי אלא "הרֹדֶף לזרקא",⁹⁵ האפילה עליו הזרקה. כמוהו⁹⁶ כקאלה⁹⁷ אחריו, המונח שיריא/שידיא עדיין לא שימש בכתביהם, ובש"י הקטועה ראו קיצורו של שרי – סגולתא.

כפי הנראה, זיכרון שרי זה – אשר ידוע לנו משני מקורות: האחד מפוקפק, אחדות משורות הפתיחה ל"שער שמות הנקוד ועניניהם" ב"ספר הנקוד" המיוחס לחיוג,⁹⁸ שורות שבהן רוב מהומה ומבוכה;⁹⁹ והאחר מאוחר, "לוח הזרקא" לפי נוסח איטליאני¹⁰⁰ – הוא שהשפיע על מי שעסקו במסורה הבבלית, וגרם להם להתמיד ולקראו שיריא ברי"ש.¹⁰¹

שפנייר, בספרו על הטעמים, כתב:¹⁰² למרות הערת המסורה "ז' ריש פסוקא בחד טעם זרקין ומסלסלין", המלווה את פנים כתב היד, שבו שלשלת טברנית וסגולתא

- 95 ראה ויקס, כ"א, עמ' 17.
- 96 ראה ויקס, שם, נספח II, עמ' 142, מס' 3. אף על פי שגינצבורג כבר פרסם את המסורה הבבלית מצ'ופוט קאלי (גימ"ס, III), ובה בקריאתו, פעמיים שיריא (לעיל הערה 75, מס' [1], [2]). וכך זה של "המסרה", חיבורו הגדול של גינצבורג, היה גם היה לפני ויקס (ראה ויקס, כ"א, עמ' 143 הערה 3, על הטעם "אוקומי").
- 97 ראה קאלה, מזרח, עמ' 174 הערה 2; קאלה, מערב, עמ' 34; וכן קאלה אצל H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik des hebräischen Sprache des Alien Testamentes*, Halle 1922 [repr. Hildesheim 1965], p. 147 (מציינים לו וייל, שמות, עמ' 83 הערה 30, 117 הערה 51; ייבין, קטע, עמ' 105).
- 98 ראה נוט, ניקוד, עמ' 126–127 (מצייין לו ויקס, כ"א, עמ' 17).
- 99 השורה שבה נזכר שרי אינה נמצאת בקטע הגניזה שפרסמו אלדר (תנקיט, עמ' 152), שכן הוא קטוע בראשו, ואלדר השלים שלוש שורות בו על פי נוט, ניקוד (לעיל הערה 98). על שרי שברשימת נוט, שם, כתב אלדר (תנקיט, עמ' 163): "שרי שם לא מוכר במערכת הטעמים הטברנית, אולי הכוונה לסילוק ששמו חסר ברשימתנו (על סמך הארמית שרי = חונה)". אפשר שאלדר סבר לבאר כן, משום שברשימה נפרטים גם השם שרי (ומקומו, כצפוי, אחר הזרקה) וגם השם סגול (במקום לא צפוי), כך: "...זקף קטון. זקף גדול. זרקא. שרי ... לגרמין. פסקין. סגול. סמיך מאריך...". וראה לעיל הערות 41, 70, ולהלן הערה 100.
- 100 מציינים לו י' בער וה"ל שטראק, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר עם מסורות עתיקות אחרות..., ליפסיא תרל"ט (ד"צ ירושלים תשל"ל), עמ' 18 הערה m (וראה דותן, דקה"ט, ג, עמ' 339 הערה 80); ויקס, כ"א, עמ' 17. על טיבם של "לוחות הזרקא" וזמנם ראה ויקס, שם, עמ' 15 הערה 18. השם שרי אינו משמש בהערותיה של המסורה, והוא נזכר בחיבוריהם של בני איטליה: משה פרובינצאלו, בשם קדמון, ויניציאה 1596, דף ד ע"ב; שמואל ארקולטי, ספר ערוגת הבשם בדקדוק, ויניציאה, אלול סכב [1602], דפים צג ע"א–ע"ב, צד ע"א. וראה לעיל הערות 41, 70.
- 101 ראה לעיל הערה 76.
- 102 שפנייר, טעמים, עמ' 120 הערה 1.

בבלית, הוא אינו יכול לראות בסימן הטעם אלא סגולתא, ולא זרקה. אך אם בכל זאת יקרא הקורא זרקה, לא ישנה הדבר לגבי תפקוד הסגולתא.

נראה בעיניי, שבהצעת פירושי שי"ן קטועה קיצורו של שידיא, והמשמע 'זרקה', יש משום יישוב לדברי ויקס ושפנייר גם יחדיו.

כבר גרץ, במאמרו על מקור סימני הטעמים,¹⁰³ הסיק, ורק על פי הערות המסורה של מב13, כי שמה של הסגולתא הבבלית הוא זרקה. ועוד זאת: בכואו לפרש את לשון מסלסלין שבהערות המסורה, האָמור בזרקה, הוא הצביע¹⁰⁴ על הלשון הדומה בשאלתו של חכם קראי, בדבר השוני בהטעמת תיבות "וַיִּמְאָן": "וימאן | ולאמר אל אַשְׁת" (בראשית לט, ח) – בשלשלת; "וימאן ויאמר לא אוכל" (שמואל א כח, כג) – ברביע. וזה לשונו של הקראי: "למה הראשון מסולסל ברתוקה והאחרון ברביע¹⁰⁵... וגו'. סלסולי זרקה וסלסולי רְתוּקָה¹⁰⁶ – אלו ואלו סלסולי שלשלת. ועתה, על פי כל מה שהעלינו מהערות המסורה השונות נוכל לומר: זקיף שידיא, שנתהווה במפגש השיטות הבבלית עם הטברנית – ואמנם בהערות המסורה של כ"י ש ניכרת, כידוע, השפעה בבלית רבה¹⁰⁷ – יהיה אפוא טעם עילי, והוא זרקה, שבמערכת הטעמים הטברנית אינו אלא שלשלת עילית.

והערת אגב: הטעמה בזרקה תמורת שלשלת מצאתי במפגש שיטות אחר, הארץ-ישראלית עם הטברנית, בקטע גניזה מן התרגום הארץ-ישראלי לתורה, נתפרסם אצל קאלה.¹⁰⁸ בטקסט מעט ניקוד מעורב טברני וארץ-ישראלי, והטעמים – מפסיקים בלבד – טברניים הם.¹⁰⁹ תיבת "וַיִּמְאָן |" (בראשית לט, ח), משבע תיבות השלשלת, בתרגומה הארמי "וסרב¹", מוטעמת בזרקה טברנית. אם כן, בשני מפגשי השיטות, הבבלית עם הטברנית מכאן, והארץ-ישראלית עם הטברנית מכאן, במקום שלשלת דווקא זרקה, ולא, כמשוער,¹¹⁰ סגולתא.

- 103 גרץ, סימני הטעמים, עמ' 401–402 הערה 1, 406 הערה 1.
- 104 לבראשית לט, ח. ראה פינסקר, ל"ק, עמ' ל (=בן-דוד, שאלות, עמ' 127 [18]). השאלות כתובות בשולי כתב יד של תורה; זמנו שנת 1000 בקירוב (לפרטים על כתב היד ולקביעת זמנו ראה בן-דוד, שאלות, עמ' 119, ושם הערה 2).
- 105 אצל גרץ, סימני הטעמים, עמ' 402 נדפס "ברביע".
- 106 על הטעם זרקה (=צינור) של ספרי אמ"ת, הקרוי רְתָק, ראה ייבין, כא"צ, עמ' 334.
- 107 ראה ששר, ששון, עמ' 229–231, 330, ב; עופר, בבלית, עמ' 190, 272.
- 108 קאלה, מערב, II, עמ' 45. התצלום אצל מ' קליין, תרגום ירושלמי לתורה על פי כתבי-יד מגניזות קאהיר, ב, סינסינטי תשמ"ו, לוח 71.
- 109 ראה קאלה, מערב, II, עמ' 29, מס' 4.
- 110 ראה ר' ישראל יצחק מלאדמור, ספר טעמי תורה, חלק שני מדקדוק הלשון, וילנא תקפ"ב, דף ה ע"א, סעיף ב (מציין לו פינסקר, ל"ק, עמ' לה הערה 6); שד"ל, השלשלת, עמ' 97 (מציין לו

ויפים לחתימה דבריו של מנחם בירבי שלמה על השלשלת:¹¹¹

בשבעה מקומות עומדת על גב המלה מרימה את הניגון מגבהת את הנעימה מסלסת את הקול. ולכן נתכנית סלסלא כמאמ (משלי ד, ח) סלסליה ותרוממך.

הקיצורים הביבליוגרפיים

או"א = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרענסדארף, הנובר תרכ"ד (ד"צ: תל אביב תשכ"ט).

H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch des Hebräischen = עברית = Sprache*⁸, Göttingen 1870

אידלזון, הנגינה = א"צ אידלזון, תולדות הנגינה העברית: מהותה יסודותיה והתפתחותה, א, ברלין תרפ"ד.

אלדר, תנקיט = א' אלדר, "המקור הערבי של התוספות לכתאב אלתנקיט" (=ספר הנקוד) ליהודה חיוג", מחקרים בלשון ח (תשס"א): ספר זיכרון לדוד טנא, עמ' 181-141.

E. Ehrentreu, *Untersuchungen über die Massora ihre = ארנטרוי, מסורה = geschichtliche Entwicklung und ihren Geist*, Hildesheim 1968

בה"ש = תורה נביאים וכתובים Edito *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ... Funditus Renovata, ... Masoram Elaboravit G. E. Weil, I-XV, Stuttgart 1968-1976

בחור, טוב טעם = אליהו בחור, ספר טוב טעם על נגינת הטעמים, וויניצאה רצ"ח, נדפס מחדש ע"י אלי' ש"ק מפראג, דיהרן פארט תק"ג (אין ספירת עמודים).

בן-דוד, שאלות = "בן-דוד", שאלות בדקדוק לשון המקרא ובטעמי המקרא ששאל בעל מקרא קרא", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 136-119.

בער, אמת = יצחק בן אריה יוסף דוב (S. Baer), תורת אמת: ספר כולל תורת טעמי תהלים ומשלי ואיוב לכל דרכיהם ומשפטיהם, רדלהיים 1852 (ד"צ ירושלים תשל"א).

פינסקר, ל"ק, שם); שפנייר, טעמים, עמ' 120; הר"זהב, דקדוק, עמ' 428, סעיף א; מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמת, ירושלים תש"ן, עמ' 120.

111 נעתקו ב"תוכן עזרא" (ראה לעיל הערה 79), דף 13 ע"ב (טור מז), שורות 12-15.

ברויאר, מסורה = המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל², א-ב, מהדורת מ' ברויאר, ניו יורק תשנ"ב.

C. D. Ginsburg, *The Massorah Compiled from Manuscripts*, I-IV, = גימ"ס London 1880-1905 (repr. with a Prolegomenon, Analytical Table of Contents and List of Identified Sources and Parallels by A. Dotan, New York 1975)

H. Graetz, "Eine masoretische Studie: Ursprung = סימני הטעמים der Accentzeichen im Hebräischen", *MGWJ* 31 (1882), pp. 385-409

דוֹתָן, אוֹצֵר = א' דוֹתָן, אוֹצֵר המסורה הטברנית... המסורה לספר בראשית בכ"י לנינגרד, תל אביב תשל"ז.

דוֹתָן, דְּקָה"ט = ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר על פי כתבי יד עתיקים, עם מבואות ומחקרים, א-ג, מהדורת א' דוֹתָן, ירושלים תשכ"ז.

A. Dotan, "Masorah", *Encyclopaedia Judaica*, vol. XVI, = מסורה Jerusalem 1971, cols. 1401-1482

דוֹתָן, נִיצָנִים = א' דוֹתָן, נִיצָנִים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית, ירושלים תשס"ה.

דְּקָ"ס = רנ"ג ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, ז: מסכת שבת, מינכען תרל"ה.

היידנהיים, מאור עיניים = וואלף ב"ר שמשון ז"ל איש היידנהיים, חומש מאור עינים: והיו למאורות ס' עין הקורא וס' עין הסופר, רעדלהיים תקע"ח-תקפ"א.

היידנהיים, משה"ט = וואלף ב"ר שמשון ז"ל איש היידנהיים, ספר משפטי הטעמים, רעדעלהיים תקס"ח.

הר־זהב, דקדוק = צ' הר־זהב, דקדוק הלשון העברית, כרך ב, חלק ב: תורת ההגה והגזר, ההטעמה והטעמים, תל אביב תשי"ב.

וייל, בית צפורה = ג"ע וייל, בית צפורה: מסורה גדולה לפי כתב-יד B.19a מלנינגרד, כרך ראשון: הרשימות, רומא 1971.

G. E. Weil, "Quatre fragments de la Massorah Magna = בראשית = babylionienne", *Textus* 3 (1963), pp. 74-120

G. E. Weil, "Nouveaux fragments inédits de la Massorah = שמות = Magna babylionienne (II) - MS TS. DI, n°. 5", *Textus* 6 (1968), pp.

75-105

W. Wickes, אִמְ"ת = *A Treatise on the Accentuation of the* טעמי אִמְ"ת

Three So-Called Poetical Books of the Old Testament, Psalms, Proverbs, and Job, Oxford 1881 (repr. with Prolegomenon by A. Dotan, New York 1970)

ויקס, כ"א = *A Treatise on the Accentuation of the Twenty-One So-Called Prose Books of the Old Testament*, Oxford 1887 (repr. with Prolegomenon by A. Dotan, New York 1970)

זק, סוד = ב' זק, "סוד הזרקא במעין עין יעקב שבאילמה לר' משה קורדובירו", דעת 59-57 (תשס"ו): ספר יובל לכבודו של פרופ' יוסף בן-שלמה, עמ' 121-142. ייב"י, עין הקורא = היידנהיים, מאור עינים.

ייבין, אוסף = אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבליית בתוספת קטעים אחרים של מקרא בניקוד ובמסורה בבליים, מהדורת י' ייבין, א-ה, ירושלים תשל"ג.

ייבין, בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשקפת בניקוד הבבלי, א-ב, ירושלים תשמ"ה.

ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא, אסופות ומבואות בלשון, ג, ירושלים תשס"ג.

ייבין, כא"צ = י' ייבין, כתר ארם-צובה: ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט. ייבין, קטע = י' ייבין, "קטע מחיבור מסורתי למקרא ולתרגום אונקלוס", בתוך י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי (עורכים), ספר זיכרון לחנוך ילון, רמת גן תשל"ד, עמ' 99-163.

ירקוני, בן-כריאעא = ר' ירקוני, כ"י שלמה בן-כריאעא: שיטתו ומונחיו, עבודת גמר לקראת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ג.

כ"י א = כתר ארם צובא, חלק ראשון: הלוחות, הוציא לאור מ' גושן-גושטיין, מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו.

כ"י וטיקן אורבינאטי 2 = תורה, נביאים וכתובים כתב-יד וואטיקן, אורבנטי 2, IV-I, בלוויית מפתחות ומבוא מאת א' לויץ, ירושלים תש"ם.

כ"י ל = *The Leningrad Codex, A Facsimile Edition*, edited by D. N. Freedman et al., Leiden 1998

כ"י מדו (בראשית) = *Las Masoras del Libro de Génesis: Códice M1 de la Universidad Complutense de Madrid*, Madrid 2004

כ"י מדו (ויקרא) = *Las Masoras del Libro Levítico: Códice M1 de la Universidad Complutense de Madrid*, Madrid 2004

The Damascus Pentateuch, Jewish National and University Library, Jerusalem – Heb. Quart. 5702 – Facsimiles, I, edited by D. S. Loewinger, Copenhagen 1978; II, edited by M. Beit-Arie, Copenhagen

1982

מבין חידות = יוסף בן הר"ר דוד זצ"ל מעשווא (היילברון), ספר מבין חידות, והוא פירוש על המסורת, אמשטרדם תקכ"ה (ד"צ בתוך אוצר מפרשי התורה, א, ירושלים תשל"ג).

מ"ג ונציה = מקראות גדולות: תורה נביאים וכתובים, צילום דפוס ונציה רפ"ד – רפ"ו, מהדורת ר' יעקב בן חיים אבן אדוניה, IV-I, ירושלים תשל"ב.

J. Derenbourg, *Manuel du lecteur d'un auteur inconnu*, = עברית, Paris 1871 (= *Journal Asiatique* 16 [1870], pp. 309–550)

A. Neubauer, *Petite grammaire hébraïque provenant de Yemen: Text Arabe*, Leipzig 1891

מס"ג = מסורה גדולה.

מס"ק = מסורה קטנה.

משיח, מקבילות = ר' משיח, מערכות מקבילות של מפסיקים בטעמי המקרא בכ"א ספרים על פי כתב-יד לנינגרד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ה.

מתכ"י = המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שעל יד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

נוט, ניקוד = יהודה חיוג', שלשה ספרי דקדוק, ג: ספר הנקוד, תרגם מערבית ר' אברהם אבן עזרא, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל (ד"צ ירושלים תשכ"ח), עמ' 120–132.

J. B. Segal, *The Diacritical Point and the Accents in Syriac*, = סורית, London, New York & Toronto 1953

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan, 1990

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Period*, Ramat Gan, Baltimore & London 2002

עופר, בבלי = י' עופר, המסורה הבבליה לתורה עקרוניתה ודרכיה, ירושלים תשס"א.

עופר, עיבוד = י' עופר, "עיבוד מסרני של ערכים ממחברת מנחם בידי שמואל בן יעקב", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 189–255.

ערוך = רבנו נתן בן רבנו יחיאל, ספר ערוך השלם, א-ח, מהדורת ח"י קאהוט, ניו יורק תשט"ו.

פינסקר, ל"ק = ש' פינסקער, לקוטי קדמוניות: לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וויען תר"ך (ד"צ ירושלים תשכ"ח).

פינסקר, מבוא = ש' פינסקער, מבוא אל הנקוד האשורי או הבבלי, ווין תרכ"ג (ד"צ ירושלים תשכ"ח).

פרמ"ס = ז' פרענסדארף, מחברת המסרה הגדולה כפי אשר נדפסה במקראות גדולות וע"פ כתבי יד, חלק ראשון מסודר ע"פ שרשים וסדר אלפא ביתא, האנובר 1876 (ד"צ ניו יורק 1968).

פרמ"ס, מונחים = פרמ"ס [ספירת העמודים של רשימת מונחי המסורה היא מן הצד הלועזי].

קאהוט, ערוך = ערוך

P. Kahle, *Masoretan des Ostens*, Hildesheim 1966 (Leipzig = מזרח 1913)

P. Kahle, *Masoretan des Westens*, II, Hildesheim 1967 = מערב (Stuttgart 1930)

קלונימוס, תשלום = קלונימוס בן רבי דוד לבית קלונימוס, שער בטעמי המקרא ... לתשלום ספר מקנה אברם למהר"ר אברהם דבלמש, ויניציאה רפ"ג (ד"צ תל אביב תשל"ב; אין ספירת עמודים).

קלמן, מבוא = יוסף קלמן מקאסוויע, ספר מבוא המסורה, ורשה 1862.

רייך, משוררים = נ' רייך, "זכרי מסורה בדברי משוררים", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 83-91.

רשב"ץ, מגן אבות = ר' שמעון בן צמח דוראן, ספר מגן אבות, החלק הפילוסופי, ליוורנו תקמ"ה (ד"צ ירושלים חש"ד).

שד"ל, הליכות = תשובת ש"ד לוצאטו לג"א פאלק על צורות הנגינות ושמותיהן, בתוך ג"א פאלק (עורך), ספר הליכות קדם, אמסטרדם תר"ז.

שד"ל, השלשלת = ש"ד לוצאטו, "כח השלשלת", בכורי העתים: מנחת בכורים לחמשים שנה (תקפ"ט), עמ' 97-100.

שושני, בבלי = ר' שושני, מערכת הטעמים הבבלי: כללי ההטעמה והחלוקה, שלבי ההתפתחות והזיקה למערכת הטברנית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשס"ג.

H. L. Strack (ed.), *Prophetarum Posteriorum Codex* = פטר, *Babylonicus Petropolitanus*, Petropoli 1876 (repr. New York 1971)

A. Spanier, *Die massoretischen Akzente: Eine Darlegung* = טעמים

ihres Systems nebst Beiträgen zum Verständnis ihrer Entwicklung,
Berlin 1927

ששר, ששון = " ששר, כתב־יד ירושלים 5702 24 (ששון 507) ומקומו בהתהוות
נוסח המסורה הטברני המקובל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית
בירושלים תשמ"ג.

תנ"ך ליסבון = *Lisbon Bible 1482, British Library Or. 2626*, Introduction by
G. Sed-Rajna, Tel Aviv 1988